

‘Ubeydu’lîlâh Han: Şalavât-nâme ve Ğayret-nâme

Dr. Talip YILDIRIM*

Университет Нигде Преподаватель педагогического факультета

In this article, the book of Ubeydullah Khan who was Sultans of the Özbek's titled äalavât-nâme and Ğayret-nâme are studied philologically which has not been examined.

В данной работе исследованы фонетические и морфологические особенности двух газелей «Салават-наме» и «Ğайрет-наме» одного из известных представителей литературы Чагатайского периода.

Ubeydullah Han Maveräünnehr Özbeklerinin bağımsız, güçlü siyasi bir birlik halinde ortaya çıkmasını sağlayan Ebu'l-Hayr Han'ın (1411-1468) oğlu Şahbudak Sultan'ın ikinci çocuğu Bahadır lâkaplı Mahmud Sultan'ın (doğumu 1454) oğludur. H. 893 / M. 1488-89 tarihinde doğmuştur. Doğum tarihi Hofman'da H. 892 / M. 1486/87 olarak kayıtlıdır. Şeybânî'nin 1510 yılında öldürülmesinden sonra tahta, kısa bir süre için amcası Süyünc Hoca Han getirilmiştir. Süyünc Han tahta geçer geçmez bazı bölgeleri nüfuzlu kimselerin idaresine bırakmış ve bu arada Buhara'yı da Ubeydullah Sultan'a bırakmıştır. Aynı yıl (1510), Süyünc Han'ın yerine Köçkücü Han tahta getirilmiştir. Ubeydullah Han, Köçkücü zamanında çok önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Bir taraftan Buhara'yı idare ederken diğer taraftan da Köçkücü'nün askerî işlerini yürütmüştür. Bu dönemde Safevîlere karşı aktif bir siyaset takip etmiş ve 1511-1539 yılları arasında Safevîler üzerine çeşitli seferler düzenlemiştir. 1530 yılında Köçkücü Han'ın vefatından sonra tahta Ebu Said geçmiş, Ebu Said'in 1532 yılında ölümünden sonra da 1533 yılında Ubeydullah Han, Maveräünnehr Şeybânîlerinin başına geçmiştir. Hanlığı süresince Safevîlerle olan mücadelelere devam ederek onları Maveräünnehr'den tamamen atarak Horasan bölgesinde yağma akımları düzenlemiştir. Onun zamanında hanlık eski gücüne kavuşmuştur. 1538 tarihinde Harizm Hanlığını işgal ettiyse de Harizm Şeybânîleri, 1539'da Harizm'i geri aldılar. Bu hadiseden kısa bir süre sonra da Buhara'da 1539 yılında elli üç yaşında vefat etmiştir (Kaya 2000:1).

Çağatay edebiyatında mühim yeri olan Ubeydullah, şairleri, âlim ve sanatkârları korumakla kalmamış, kendisi de Çağatayca, Farsça, Arapça manzum ve mensur eserler meydana getirmiştir. Onun terennüm ettiği başlıca mevzu aşk, nâdiren şarap ve dünyanın faniliğidir. Ubeydî şiir tekniğini ve aruzun çeşitli kalıplarını iyi bilir, şiirlerinde bunları yanlışsız kullanır. Ubeydî'nin kullandığı dil, Nevaî'nin klâsik Çağataycasından farksızdır (Eckmann 1996: 407-408).

Ubeydullah Han, Şeybânî sülalesi içinde kültür seviyesi yüksek bir prens olarak göze çarpar. Ubeydî veya Kûl ‘Ubeydî mahlâsiyle şiirler yazmıştır. Kırâat, tefsir, hadîs ve fıkıh gibi İslâmî ilimlere esaslı surette vâkıf olan, Arapça ve Farsçayı bu dillerde şiir yazacak kadar iyi bilen Ubeydullah Han, güzel sanatlara karşıda büyük bir alâka göstermiştir. Hattat, nakkaş ve musikişinas olmakla beraber şairlikle şöhret kazanmıştır (Köprülü 1977: 312). Ayrıca Eckman (Eckmann 1996: 407-408), Ubeydullah Han'ın din ve tasavvuf konularında da şiirleri bulunduğunu, onun en önemli hizmetinin Çağatay edebiyatında hikmet tarzını canlandırması olduğunu ifade etmiştir (Kaya 2000:1).

Ramazân ayını öven *Şalavât-nâme* ile gayretin faydalarını anlatan *Ğayret-nâme*'nin metni, Nuruosmaniye Kütüphanesi 5000 / 2 numarada kayıtlı *Hikemiyât* adlı eserin 133b-138a varakları arasındadır¹. Ayrıca nüshası Taşkent, Özbekistan İlimler Akademisi Kütüphanesi 8931 numarada kayıtlı Ubeydî külliyyatının 201b-202b varakları arasında *Şalavât-nâme*, 341b-342a varakları arasında da *Ğayret-nâme* bulunmaktadır. *Ğayret-nâme*'nin Nuruosmaniye Kütüphanesi 4904 numarada kayıtlı *Câmi‘u'l-Me‘âni* adlı mecmuanın 211a-211b varakları arasında ve Konya, İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi'nde bir mecmuanın içinde olmak üzere iki nüshası daha bulunmaktadır.

Eserleri:

Arapça: *Maķâlât* (Arapça şiirler). Farsça: 1. *Divân*. 2. *Cihân-gür-nâme* (mesnevi). 3. *Metâli‘u'l-enfâs-i Ğâtrâ*. Çağatayca: 1. *Divân*. 2. *Risâle-i fi- Ğaķķ-ı Mesâ‘il-i Vuzû‘*. (Tarafulndan yayıma hazırlanmaktadır). 3. *Ğayret-nâme* (mesnevi). 4. *Şabr-nâme* (mesnevi). 5. *Şevķ-nâme* (mesnevi). 6. *Şalavât-nâme* (müseddes). 7. *Terceme-i Kāvâ‘idü'l-Kur‘ân ve Fevâ‘idü'l-Furķân*² (Kırâat ilmine dair Farsçadan çeviri). 8. *Hikemiyât* 9. Bunların dışında, *Nâm-ı Ğaķ* adlı bir eserin Çağataycaya çevirisi, fıkıh ilmine dair risaleler, Çağatayca tefsir ve bir hadis tercümesi vardır.

Dil Bilgisi Özellikleri

Ubeydî dinî-sûfiyane gazellerini lâ-dinî gazellerinden daha basit bir dille yazmıştır. Ayrıca şair, herhalde hikmetlerinin tesiri altında, bu gibi gazellerinde aruz sıkı sıkıya bağlanmamış, bazı gazellerini baştan başa, bazılarını da kısmen hece vezni ile yazmıştır (Eckmann 1996: 407). *Şalavât-nâme* ve *Ğayret-nâme*'nin dilinde de görüldüğü üzere bu tür eserlerini halkın anlayacağı şekilde yazdığı için daha basit ve sade bir dil kullanmıştır.

I. İmlâ

Üzerinde çalıştığımız her iki metnin imlâ özellikleri Doğu Türk yazı dili imlâ özelliklerinden farklı değildir. Bunlar nazal n'nin (pi) ile yazılması, eklerin kelimelerden ayrı yazılması, Türkçe kelimelerde ünlülerin genellikle harfle gösterilmesi gibi hususlardır:

Çekim eklerinin ayrı yazılması: *âdemî+ning*: pMŞi v|œ- (N137a / 5); *dünyî+de*: «œ vsİËœ (N138a / 25); *Ğasenâti+dın*: s²œ vZUM_0 (N133b / 1); *kişî+ning*: pMŞi vAş½ (N137a / 2); *Tingri+din*: s²œ ÊdJMşZ (N138a / 20); *yoķ+dın*: s²œ ,u² (N137b / 8).

* Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Ayrıca bu eserde yer alan Arapça ve Türkçe Hikmetler Doç.Dr. Önal Kaya tarafından yayınlanmıştır. “Doğu Türk Yazı Dili Araştırmaları III ‘Ubeydullâh Han: Arapça ve Türkçe Hikmetler”, *Türkoloji Dergisi* XIV. Cilt, s. 27-59.

² Eser, Doç.Dr. Önal Kaya tarafından yayına hazırlanmaktadır.

II. Ses Bilgisi**Ünlüler****Ünlü Uyumu**

Türkçe kelimelerde kalınlık-incelik uyumu tamdır. *biri+niñ* (N137b / 11); *ilt+ge* (N137b / 17); *ilt+geri* (N137b / 17); *ilt-iñgiz* (N133b / 5); *kııl-iñg* (N133b 7 49); *kiçe+ler* (N133b / 2); *kişi+niñ* (N137b 7 18); *tap-ar* (N138a / 20).

Arapça ve Farsça kelimelerde ise durum karışıktır. İnce ünlü kelimele kalın, kalın ünlü kelimele ince ünlü ekler gelmektedir.

‘*âlem+de* (N133b / 3); *gayret+i* (N 137a / 5); *hümayr+ğa* (N133b / 5); *sidre+ğa* (N137b / 18) gibi.

Ünsüzler**Ünsüz Değişmeleri**

b- > m- : *biñg* > *miñg* (N133b / 1).

-ʾ- > -y- : *dâ'im* > *dâyim* (N137a / 4).

-k- > -ğ- : *takı* > *dağı* (N138a / 22).

t- > d- : *takı* > *dağı* (N138a / 22).

Ünsüz Düşmesi

b- > Ø : *bol-* > *ol-* : *bol-ayın* (N134b / 13); *bol-dı* (N137b / 1); *bol-mas* (N133b / 3); *bol-ur* (N137a / 2).

Oğuz grubu lehçelerde olduğu gibi: *ol-up* (N133b / 2).

-r- > Ø : *irmes* > *imes* (N137a / 5); *irmiş* > *imiş* (N137b / 15).

Ünsüz İkizleşmesi: *ikki* (N133b / 3, 133b / 6, 134a / 12).

Ötümlüleşme: *takı* > *dağı* (N138a / 22).

III. Şekil Bilgisi**1. Hâl Ekleri**

Yalın Hâl: Eksizdir.

Tamlayan Hâli +ni, +niñ / +niñg: *âdemî+ni* (N137a / 7); *yoğ+niñg* (N137b / 15); *âdemî+niñg* (N137a / 5); *biri+niñg* (N137b / 11); *gayret+i+niñg* (N137a / 5); *kişi+niñg* (N137a / 2).

Belirtme Hâli +i, +n, +ni: *iş+i+n* (N137b / 14); *kılıc+i+n* (N138a / 24); *ilt+ni* (N138a / 23).

Yönelme Hâli +ğa / +ge : *ot+i+ğa* (N134b / 14); *kim+ge* (N137a / 4); *ir+ge* (N137b / 13); *iş+i+ge* (N137a / 3); *kişi+ge* (N138a / 20); *ilt+ge* (N138a / 21).

Kalma Hâli +da / +de: *yol+i+da* (N137b / 10); ‘*âlem+de* (N133b / 3); *düny+i+de* (N138a / 25); *iş+i+de* (N137a / 1); *kişi+de* (N137a / 1).

Ayrılma Hâli +dın / +din: *yoğ+dın* (N137b / 8); *hasenât+i+dın* (N133b / 1); *Tiñgri+din* (N138a / 20).

Vasıta Hâli bile, birlen, ile: *bile* (N137a / 3, 137b / 17, 138a / 22, 138a / 26), *birlen* (N133b / 4, N134a / 8, N134a / 10, N134b / 13), *ile* (N133b / 2, N134a / 8, N137b / 12, N137b / 13).

Yön Gösterme Hâli +geri: *ilt+geri* (N137b / 17).

2. Çokluk: *kiçe+ler* (N133b / 2).

3. İyelik Ekleri

Teklik 3. şahıs +si, +ı / +i: *biri+si* (N134a / 10); *gayret+i* (N137a / 5); *kelâm-ı* (N138a / 26); *ot+ı* (N137a / 6).

gayret+i+niñg (N137a / 5); *hasenât+i+dın* (N133b / 1); *kılıc+i+n* (N138a / 24); *iş+i+de* (N137a / 1); *iş+i+ge* (N137a / 3); *iş+i+n* (N137b / 14); *ot+i+ğa* (N134b / 14).

Çokluk 2. şahıs: +iñgiz: *fâ'at+iñgiz* (N133b / 5).

4. Fiil Çekimi**Belirli Geçmiş Zaman**

Teklik 3. şahıs -dı / -di, -tı : *bol-dı* (N137b / 16); *dî-dî* (N134b / 14); *kıl-dı* (N138a / 28); *kil-dî* (N133b / 1); *qoy-dı* (N137b / 18); *ir-dî* (N134a / 10); *tap-tı* (N138a / 28).

Geniş Zaman

Teklik 3. şahıs -ar / -er, -ur / -ür: *tap-ar* (N137b / 17); *tut-ar* (N137b / 17); *ur-ar* (N137b / 12); *it-er* (N133b / 3); *öt-er* (N137b / 17); *tüz-er* (N138a / 23); *yakıl-ur* (N137a / 6); *ir-ür* (N134a / 11).

Olumsuzluk: *bol-mas* (N137a / 1).

Çokluk 2. şahıs: -r-siz: *iste-r-siz* (N134a / 8).

Gelecek Zaman

Teklik 3. şahıs: -key: *öt-key* (N133b / 2).

Çokluk 1. şahıs: -ku-mız: *tap-ku-mız-dur* (N133b / 1).

Şart

Teklik 3. şahıs -se: *tile-se* (N138a / 20)

Çokluk 2. şahıs -sañgız / -señgiz: *bol-sañgız* (N133b / 3); *dî-señgiz* (N133b / 5).

Emir

Teklik 1. şahıs -ayın: *bol-ayın* (N134b / 1).

Teklik 2. şahıs eksiz: *tüñgöl* (N137a / 8).

Teklik 3. şahıs -sun: *yarı-sun* (N134a / 11); olumsuz -masun: *bol-masun* (N133b / 5).

Çokluk 2. şahıs -ñg; -iñg; -iñgiz / -iñgiz; -uñgiz: *iyile-ñg* (N133b / 2); *kıl-iñg* (N133b / 4); *ayt-iñgiz* (N133b / 3); *bil-iñgiz* (N134b / 14); *ilt-iñgiz* (N133b / 5); *bol-uñgiz* (N134a / 8).

Birleşik Çekimler

Geniş Zamanın Şartı: *it-er bol-sañgız* (N133b / 6)

5. İsim-fil

-mek: *iyile-mek* (N138a / 21); *kör-mek* (N134a / 8);.

6. Sıfat-fiil

-gen: *kör-me-gen-in* (N137b / 12)

7. Zarf-fiil

-çalı: *çap-çalı* (N137b / 14).-ip, -up / -üp : *it-ip* (N133b / 4); *ol-up* (N133b / 1); *tök-üp* (N133b / 4).

I

- N133b** **şalavât-nâme**
kildi mâh-ı ramazân zımnıda yüz miñ ħasenât
tapqumızdur ħasenâtıdın anıñ tâze ħayât
kiçeler şevk ile bî-dâr olup iylenğ tâ'ât
muttaşıl ħaflet ile ħayfdur ötkey evkât
*ikki 'âlemde iter bolsañğız ümmid-i necât
aytınğız seyyid-i kevneynge her dem şalavât*
- 5 her seher eşk-i nedâmet töküp iy ehl-i günâh
çın köñgöl birle itip tevbe kıılınğ nâle vü âh
bolmasun ger diseñğiz tâ'atınğız barça tebâh
iltinğiz barça anıñ zıll-ı hümâyığa penâh
*ikki 'âlemde iter bolsañğız ümmid-i necât
aytınğız seyyid-i kevneynge her dem şalavât*
- N134a**
bar Ebü Bekr ü 'Ömer mahrem-i esrâr-ı Resûl
yana 'Osmân u 'Alî yâr-ı vefâdâr-ı Resûl
kormek ister-siz eger şevk ile didâr-ı Resûl
şıdğ birle boluñğız tâbî'-i etvâr-ı Resûl
*ikki 'âlemde iter bolsañğız ümmid-i necât
aytınğız seyyid-i kevneynge her dem şalavât*
- 10 kurretil-ü-âyn-ı nebî irdi ħasen birle ħüseyn
birisi mâni'-i şerr irdi biri dâfi'-i şeyn
yarusun nür-ı ħudâ'dın diseñğiz dide-i 'âyn
tâ'atın iylenğ edâ çün kim irür aħsen-i deyn
*ikki 'âlemde iter bolsañğız ümmid-i necât
aytınğız seyyid-i kevneynge her dem şalavât*
- N134b** bolayın ger diseñğiz anda nebî birle müdâm
pâk-i rûhığa dürüd aytınğız iy ehl-i kirâm
iy 'Ubeydi didi ol ħazret-i ferħunde peyâm
cünnedür düzaħ otığa bilinğiz mâh-ı şıyâm
< *ikki 'âlemde iter bolsañğız ümmid-i necât
aytınğız seyyid-i kevneynge her dem şalavât* >

II

- N137a** **ğayret-nâme**
ğayret eger bolmasa ir kişide
hiç meze bolmas anıñ işide
ir kişiniñ bilgüsi ħayret bolur
ğayretiniñ belgüsi himmet bolur
ir kişige himmet ü ħayret kirek
baħt u sa'âdet bile devlet kirek
kimge ki ħağ himmet ü ħayret birür
dâyim añğa devlet ü nusret birür
ğayreti bar âdeminiñ yok kemi
5 âdem imes ħayreti yok âdemî
ğayret otı cân ara kim yaqılır
tîre köñgöl ivini rüşen kıılır
ğayreti bar âdemini ir degil
ğayreti yok irni kara yir degil
- N137b** himmeti vü ħayreti yokdın tünğül
ir sanıda körme anı iy köñgöl
cân ni kirek himmeti yok kişige
köz ne kirek ħayreti yok kişige
ğayreti bar ir kişige bende bol
10 säye kibi yolıda efgende bol
ir kişi ir kişini ħayret tutar
bir biriniñ işige himmet tutar
bir kişi kim ħayret ile tiğ urar
kormegenin devlet ile ol körer
yâr bolur ħayreti bar irge baħt

- hem alur ol ğayret ile t̄ac u taht
mülk işin açkalı himmet kirek
künde kılıç çapkalı ğayret kirek
15 ğayreti yoknıñg yok imiş himmeti
himmesti yoknıñg yok imiş ğayreti
hilm ü hayā boldı kişige hayāt
himmēt ü ğayret aṅga ikki kanat
ğayreti bar ilgeri himmet tutar
himmēt ü ğayret bile ildin öter
kim ki 'uruc iyledi ğayret bile
koydı qadem sidreğa himmet bile
ir kişiniñg himmeti 'ālī kirek
aṅga köre cāh u celālī kirek
N138a himmet ü ğayret kişige bolsa yār
20 ni tilese Tiñgridin anı tapar
ğayret imes ilge sitem iylemek
yana sitem-gerge kerem iylemek
ğayreti bar ādemī itmes nifāq
dağı nifāq ehli bile ittifāq
ğayreti yok ādemī ilni buzar
ğayreti bar ādemī ilni tūzer
ğayret ile dīn mezesin kim tapar
zāhir ü bāṭın kılıcın ol çapar
ğayret eger şer' ile vaqı' bolur
25 aḫiret ü dünyide devlet turur
ğayret irür Tiñgri kelāmı bile
barça eḫādiş tamāmı bile
gerçi Ḥudā'dın barı devlet bolur
lik sebep ğayret ü himmet bolur
ğayret ile taptı 'Ubeydī murād
himmēt ile ḫāṭırını kıldı şād

DİZİN

- aç-** açmak: *a-kaḫlı* 137b / 14.
ādem < Ar. insan: 137a / 5.
ādemī < Ar. insan oğlu: 137a / 5, 137a / 7, 138a / 22, 138a / 23, *ā+ni* 137a / 7, *ā+niñg* 137a / 5.
āh < Ar. ah: a. kıl- 133b / 4.
āḫiret < Ar. ahiret: 138a / 25.
aḫsen < Ar. pek güzel: *a-i deyn* 134a / 11.
al- almak: *a-ur* 137b / 13.
'ālem < Ar. dünya, kainat; halk: 'ā+de 133b / 3, 133b / 6, 134a / 9, 134a / 14.
'ālī < A. yüksek, yüce: 137b / 19.
'Alī < A. ö. i. Hz. Peygamberin damadı ve dördüncü halife, Hz. Ali: 134b / 7.
aṅga ona: 137a / 4, 137b / 16, 37b / 19.
anda orada: 134b / 13.
anı onu: 137b / 8, 138a / 20.
anıñg onun: 133b / 5, 133b / 1, 137a / 1.
ara ara, iç, içinde: 137a / 6.
'ayn < Ar. göz: *dīde-i 'a*. 134a / 11.
ayt- söylemek, demek; okumak: *a-iñgiz* 133b / 3, 134a / 6, 134a / 9, 134a / 12, 34b / 13.
baht < Far. baht, talih; kısmet: 137a / 3, 137b / 13.
bar var: 134a / 7, 137a / 5, 137a / 7, 137b / 10, 137b / 17, 137b / 13, 138a / 22, 138a / 23.
barça bütün, hepsi: 133b / 5, 138a / 26.
barı bütün, hepsi: N138 / 27.
bāṭın < Ar. iç, iç yüz, gizli, görünmeyen: 138a / 24.
belgü işaret, belirti, iz: *b+si* 137a / 2.
bende < Far. kul, köle: *b. bol-* 137b / 10.
bi-dār < Far. uyanık, gafil olmayan: *b. ol-* 133b / 2.
bil- bilmek: *b-iñgiz* 134b / 14.
bile ile, beraber; birlikte krş. **birle, ile:** 137a / 3, 137b / 17, 137b / 18, 137b / 18, 138a / 22, 138a / 26, 138a / 26.
bilgü bilgi: *b+si* 137a / 2, 137a / 2.
- bir** bir: 137b / 11, 137b / 12, *b+iniñg* 137b / 11, *b+i* 134a / 10.
bir- vermek: *b-ür* 137a / 4, 137a / 4.
birle ile, beraber; birlikte krş. **bile, ile:** 133b / 4, 134a / 8, 134a / 10, 134b / 13.
bol- olmak. krş. **ol-:** 137b / 10, 137b / 10, *b.ayın* 134b / 13 *b-dı* 137b / 16, *b-mas* 137a / 1, *b-masa* 137a / 1, *b-masun* 133b / 5, *b-sa* 138a / 20, *b-saṅgız* 133b / 3, 133b / 6, 134a / 9, 134a / 12, *b-uñgız* 134a / 8, *b-ur* 137a / 2, 137a / 2, 137b / 13, 138a / 25.
buz- bozmak: *b-ar* 138a / 23
cāh < Ar. makam, mevki: 137b / 19.
cān < Far. can, ruh, hayat: 137a / 6, 137b / 9.
celāl < Ar. büyüklük, ululuk: *c+i* 137b / 19.
cünne < Ar. eski savaş silahlarından kalkan: *c+dur* 134b / 14.
çap- kesmek, vurmak. *ç-ar* 138a / 24, *ç-kaḫlı* 137b / 14.
çın gerçek, doğru: 133b / 4
çün < Far. mademki: 134a / 11.
dāfi' < Ar. savan, savuşturan def'eden: *d-i şeyn* 134a / 10.
dağı dahi: 138a / 22.
dāyim < Ar. dā'im. daima: 137a / 4.
değil değil: 137a / 7.
dem < Far. zaman, an: 133b / 3, 134a / 6, 134a / 9, 134a / 12.
devlet < Ar. baht açıklığı, ikbal, devlet : 137a / 3, 137a / 4, 137b / 12, *d. turur* 138a / 25, *d. bol-* 138a / 28.
deyn < A. borç: *aḫsen-i d.* 134a / 11.
di- demek, söylemek: *d-di* 134b / 14, *di-saṅgız* 133b / 5, 134a / 11, 134b / 13.
dīdār < F. yüz; *d-i Resül* 134a / 8.

dīde < F. göz: *d-i* ‘ayn “göz nuru” 134a / 11.
dīn < A. din: 138a / 24.
dūzah < Far. cehennem: 134b / 14
dünyā < A. dünya: *d+de* 138a / 25.
dürüd < Far. dua, selam: *d. ayt-* 134b / 13.
edā < A. yapma, kıлма; ödeme: *e.- iyle-* 134a / 11.
efgende < Far. yıkılmış, yıkık, düşürülmüş, yere atılmış: *e. bol-* 137b / 10.
eger < F. eğer, şayet: 134a / 8, 137a / 1, 138a / 25.
eḥādīs < A. ç. Peygamberimizin sözleri, haberler, sözler: 138a / 26.
ehl < A. topluluk, cemaat: *e+i* 138a / 22, *e.-i günāh* 133b / 4, *e.-kirām* 134b / 13.
esrār < Ar. ç. gizlenen ve bilinmeyen şeyler, aklın ermeyeceği işler: *maḥrem-i e.-ı Resūl* “Hz. Ebubekir” 134a / 7.
eşk < F. göz yaşı: *e.-i nedāmet* 133b / 4.
eṭvār < A. ç. hal ve hareketler, işler: *e.- Resūl* 134a / 8.
evkāt < A. ç. zamanlar, çağlar: 133b / 2.
ferḥunde < Far. mübarek, kutlu, mutlu: *ḥazret-i f.* 134b / 14.
gaflet < Ar. dalgınlık, ihmal: 133b / 2.
gayret < Ar. 1. kıskanma, çekememe: 137a / 7; 2. himmet; çalışıp çabalama: 137a / 3, 137a / 6, 137b / 12, 137b / 14, 137b / 16, 137b / 18, 138a / 20, 138a / 21, 138a / 24, 138a / 25, 137a / 27, 138a / 28, *ḡ+i* 137a / 5, 137b / 8, 137b / 9, 137b / 10, 137b / 15, 137b / 15, 137b / 17, 38a / 22, 138a / 23, 138a / 23, *ḡ+iniṅ* 137a / 2, ḡ. bir- 137a / 4, ḡ. bir-137a / 4, ḡ. bol-137a / 1, 137a / 2, ḡ. ir-138a / 26, ḡ. tut- 137b / 11,
ger < Far. eğer: 133b / 5, 134b / 13.
gerçi < F. her ne kadar: 138a / 27.
günāh < Far. günah: 133b / 4.
Ḥaḳ < Ar. Allah, Tanrı: 137a / 4.
Ḥasen < Ar. ö. i. Hz. Muhammed’in torunu ve Hz. Ali’nin oğlu Hz. Hasan: 134a / 10.
ḥasenāt < Ar. ç. iyilikler, iyi şeyler, hayırlı işler: 133b / 1, *ḥ+idn* 133b / 1.
ḥātır < Ar. hatır, gönül: *ḥ+ım* 138a / 28.
ḥayā < Ar. utanma, sıkılma, ar, namus: *ḥ. bol-* 137b / 16.
ḥayāt < Ar. dirilik, canlılık: 133b / 1, 137b / 16.
ḥayf < Ar. haksızlık, zulüm, yazık ki: *ḥ+dur* 133b / 2.
ḥazret < Ar. saygı saymak üzere büyüklere verilen ünvan: *ḥ-i ferḥunde* 134b / 14.
hem < Far. da, de; ve: 137b / 13.
her < Far. her: 133b / 3, 133b / 4, 134a / 6, 134a / 9, 134a / 12.
hiç < Far. hiç: 137a / 1.
ḥilm < Ar. insanın tabiatında olan .yavaşlık, yumşaklık: 137b / 16.
himmet < Ar. himmet, gayret, çalışma, çabalama; lütuf, yardım; ermiş kimselerin manevi yardımı: 137a / 3, 137a / 4, 137b / 8, 137b / 11, 137b / 14, 37b / 16, 137b / 17, 137b / 17, 137b / 18, 138a / 20, 138a / 28, *h+i* 137b / 9, 137b / 15, 137b / 15, 137b / 19, *h. bol-* 137a / 2, 138a / 27, *h. tut-* 137b / 17.
Ḥudā < F. Allah: *Ḥ+dın* 134a / 11, 138a / 27.
ḥümāy < Far. saadet; cennet kuşu: *h+ıḡa* 133b / 5, *zıll-ı h.* 133b / 5.
Ḥüseyn < Ar. ö. i. Hz. Muhammed’in torunu ve Hz. Ali’nin oğlu Hz. Hüseyin: 134a / 10.
i- imek fiili. krş. **ir-** : *i-mes* 137a / 5, 138a / 21 *i-miş* 137b / 15, 137b / 15.

ikki iki: 133b / 3, 133b / 6, 134a / 9, 134a / 12, 137b / 16.
il memleket, halk: *i+din* 137b / 17, *i+ge* 138a / 21, *i+ni* 138a / 23, 138a / 23. *i. buz-* 138a / 23, *i. tüz-* 138a / 23.
ile ile. krş. **bile, birle**: 133b / 2, 134a / 8, 137b / 12, 137b / 12, 137b / 13, 138a / 24, 138a / 25, 138a / 28, 138a / 28.
ilgeri < ileri: 137b / 17.
ilt- götürmek, göndermek: *i-iṅiz* 133b / 5.
ir- i- fiili. krş. **i-**: *i-dī* 134a / 10, *i-ür* 138a / 26, 134a / 11.
ir erkek kişi: 137a / 1, 137a / 2, 137a / 3, 137a / 7, 137b / 8, 137b / 10, 137b / 11, 137b / 11, 137b / 19, *i+ge* 137b / 13, *i+ni* 137a / 7.
iste- istemek: *i-riz* 134a / 8.
iş iş: *i+ide* 137a / 1, *i+ige* 137b / 11, *i+in* 137b / 14.
it- etmek, yapmak: *i-er* 133b / 3, 133b / 6, 134a / 9, 134a / 12, *i-mes* 138a / 22, *i-ıp* 133b / 4.
ittifāk < Ar. birleşme, uyuşma, sözleşme: 138a / 22.
iv ev: *i+ni* 137a / 6.
iy ey: 133b / 4, 134b / 13, 137b / 8.
iyle- eylemek: *i-di* 137b / 18, *i-ṅ* 133b / 2, 134a / 11.
iylemek eylemek: 138a / 21.
ka-dem < Ar. adım, ayak: *k. koy-* "adım atmak" 137b / 18.
kanat kanat: 137b / 16.
kara kara, siyah: 137a / 7.
kelām < Ar. söz, Allah'n sözü: *k+ı* 138a / 26.
kem < Far. az, eksik, noksan; kötülük: 137a / 5.
kerem < Ar. asillik, soyluluk, cömertlik, laçıklığı: *k. iyle-* 138a / 21.
kevneyn < Ar. cismānī ve ruḥānī alem, dünya ve ahiret: *k+ge* 133b / 3, 134a / 6, 134a / 9, *seyyid-i k. Hz. Muhammed.* 134a / 12.
kıl- kılmak, yapmak: *k-dı* 138a / 28, *k-mṅ* 133b / 4, *k-ur* 137a / 6.
kılıç kılıç: 137b / 14, *k+ın* 138a / 24, *k. çap-* 138a / 24.
ki < Far. ki: 137a / 4, 137b / 18.
kibi gibi: 137b / 10.
kiçe gece: *k+ler* 133b / 2.
kil- gelmek: *k-dī* 133b / 1.
kim kimse: 134a / 11, 137a / 6, 137b / 12, 137b / 18, 138a / 24, *k+ge* 137a / 4.
kirām < Ar. ç. soyu temizler, ulular, cömertler: *ehl-i k.* 134b / 13.
kirek gerek: 137a / 3, 137a / 3, 137b / 9, 137b / 9, 137b / 14, 137b / 14, 137b / 19, 137b / 19.
kişi kişi: 137b / 11, 137b / 12, *k+de* 137a / 1, *k+ge* 137a / 3, 137b / 9, 137b / 9, 137b / 10, 137b / 16, 138a / 20, *k+ni* 137b / 11, *k+niṅ* 137a / 2, 137b / 19.
koy- koymak: *k-dı* 137b / 18
könḡül gönül: 133b / 4, 137a / 6, 137b / 8.
kör- görmek: *k-er* 137b / 12, *k-me* 137b / 8, *k-mek* 134a / 8, *k-megenin* 137b / 12.
köre göre: 137b / 19.
körmek görmek: 134a / 8.
köz göz: 137b / 9.
kurretü'l-‘ayn < Ar. göz nuru: *k-ı nebī* 134a / 10.
kün gün: *k+de* 137b / 14.
līk < Far. lakin, fakat, ancak: 138a / 27.
māh < Far. ay: *m.-ı ramāzān* “ramazan ayı” 133b / 1, *m.-ı şıyām* “oruç ayı” 134b / 14.
maḥrem < Ar. çok samimi, içli dışlı; sırdaş: *m.-i esrār-ı Resūl* “Hz. Ebubekir” 134a / 7.

- mānī** < Ar. mana; iç, iç yüz: *m.-i şer* 134a / 10.
meze tat, lezzet; *m+sin* 138a / 24, *m. bol-* 137a / 1, *m. tap-* 138a / 24.
murād < Ar. murat, arzu, istek: 138a / 28.
muttaşıl < Ar. ulaşan, kavuşan, aralıksız hiç durmadan: 133b / 2.
müdām < Ar. devamlı, sürekli: 34b / 13.
mülk < Ar. mülk, ülke: 137b / 14.
nāle < Far. inleme, inilti: n. kııl- 133b / 4.
ne ne: 137b / 9.
nebī < Ar. peygamber, Hz. Muhammed: 134b / 13, *kurret-ül-ayn-ı n.* 134a / 10.
necāt < Ar. kurtulma, kurtuluş: *ümmid-i n bol-* 133b / 3, 133b / 6, 134a / 9, 134a / 12.
nedāmet < Ar. pişmanlık: 133b / 4.
ni ne: 137b / 9, 138a / 20.
nifāk < Ar. iki yüzlülük, ara bozukluğu: 138a / 22, 138a / 22.
nūr < Ar. nur, aydınlık, parıltı: *n-ı Hudā* 134a / 11.
nuşret < A. zafer, üstünlük: *n. bir-* 137a / 4.
ol- olmak. krş. **bol-**: , *o-up* 133b / 2
ol o: 134b / 14, 137b / 12, 137b / 13, 138a / 24.
‘Osmān < Ar. ö. i. Hz. Osman: 134a / 7.
ot ateş: *o+137a / 6*, *o+ıga* 134b / 14.
‘Ömer < Ar. ö. i. Hz. Ömer: 134a / 7.
öt- geçmek, aşmak: *ö-er* 137b / 17, *ö-key* 133b / 2.
pāk < Far. temiz, saf; mübarek: *p.-i rūhğa* 134b / 13.
penāh < Far. sığınma, sığınacak yer: 133b / 5.
peyām < Far. haber, başkasından alınan bilgi: 134b / 14.
ramazān < Ar. kamer takviminin dokuzuncusu, üç ayların sonuncusu, oruç ayı: *māh-ı r.* 133b / 1.
Resül < Ar. elçi, peygamber, Hz. Muhammed: *dīdār-ı r.* 134a / 7, 134a / 8, *maḥrem-i esrār-ı R.* “Hz. Ebubekir” 134a / 7, *tābī’ etvār-ı R.* 134a / 8, *yār-ı vefādār-ı R.* 134a / 7.
rūh < Ar. ruh, can: *r+ıga* 134b / 13, *pāk-i r.* 134b / 13.
rūşen < Far. aydın parlak, belli, meydanda: *r. kıl-* 137a / 6.
sa’ādet < Ar. mutluluk: 137a / 3.
şalavāt < Ar. ç. Hz. Muhammed’e edilen dualar: *ş. ayt-* 133b / 3, 134a / 6, 134a / 9, 134a / 12.
san sayı, hesap: *s+ıda* 137b / 8.
sāye < Far. gölge, koruma, sahip çıkma: 137b / 10.
sebeb < A. sebep: 138a / 27.
seher < Ar. seher, tan yeri ağarmadan az önceki vakit: 133b / 4.
seyyid < Ar. efendi, bey, ileri gelen, Hz. Muhammed’in torunu Hz. Hasan’ın soyundan olan kimse: *s.-i kevneynge* “Hz. Muhammed’e” 133b / 3, 134a / 6, 134a / 9, 134a / 12.
şıdık < Ar. doğruluk: 134a / 8.
şıyām < Ar. ç. oruç: *māh-ı ş.* 134b / 14.
sidre < Ar. yedinci kat gökte bir makam: *s+ga* 137b / 18.
sitem < Far. haksızlık, eziyet, çıkışma: *s. iy-* 138a / 21.
sitem-ger < Far. zulmeden, haksızlık eden, zalim: *s+ge* 138a / 21.
şād < Far. sevinçli: *ş. kıl-* 138a / 28.
şerr < Ar. kötülük: *mānī’-i ş.* 134a / 10.
şer’ < Ar. Allah’ın emri, ayet, hadis, esasları üzerine kurulmuş olan din kaideleri: 138a / 25.
şevk < Ar. arzu, şiddetli istek; heyecan; ışık: 133b / 2, 134a / 8.
şeyn < Ar. leke, ayıp, kusur *dāfī’-i ş.* 134a / 10.
tā’āt < Ar. Allah’ın emirlerini yerine getirme, ibadet: *t. iy-* 133b / 2, 134a / 11, *t+im* 134a / 11, *t+ingiz* 133b / 5.
tābī’ < Ar. boyun eğen, bağlı kalan, birinin emri altında bulunan: *t.-i etvār-ı Resül* 134a / 8.
tāc < Ar. hükümdarların başlarına giydikleri başlık: 137b / 13.
taht < Far. hükümdarın oturduğu koltuk, taht : 137b / 13.
tamām < Ar. eksiksiz, tam olma: *t+ı* 138a / 26.
tap- bulmak: *t-ar* 138a / 20, 138a / 24, *t-ğumızdur* 133b / 1, *t-tı* 138a / 28.
tāze < Far. taze, körpe: 133b / 1.
tebāh < Far. bozuk, çürük, harap: 133b / 5.
tevbe < Ar. kulun günahlarından pişmanlık duyarak Allah’tan af dilemesi: *t. it-* 133b / 4
tığ < Far. kılıç *t. ur-* 137b / 12.
tile- dilemek: *t-se* 138a / 20.
Tiŋri Tanrı, Allah: 138a / 26, *t+din* 138a / 20.
tire < Far. bulanık, karanlık, kara: 137a / 6.
tök- dökmek: *t-üp* 133b / 4.
turur bildirme: 138a / 25.
tut- tutmak: *t-ar* 137b / 11, 137b / 11, 137b / 17.
tüŋül- sakınmak; ümitsizliğe düşmek. 137b / 8
tüz- düzenlemek: *t-er* 138a / 23.
u < Far. ve krş. **u**, **vü**: 134a / 7, 137a / 3, 137b / 13, 137b / 19.
‘Ubeydī < Ar. ö.i. Ubeydullah Han: 134b / 14, 138a / 28.
‘urüc < Ar. yukarı çıkma yükselme: *‘u. iy-* 137b / 18.
ur- vurmak: *u-ar* 137b / 12.
ü < Far. ve. krş. **u**, **vü**: 134a / 7, 137a / 4, 137a / 4, 137b / 16, 137b / 16, 137b / 17, 138a / 20, 138a / 24, 138a / 25.
ümmid < Far. umut, umma: *ü.-i necāt bol-* 133b / 3, 133b / 6, 134a / 9, 134a / 12,
vaqı’ < A. vuku bulmuş, olmuş bir iş, gerçek, v. *bol-* 138a / 25.
vefā-dār < Far. vefalı, sözünde sevgisinde duran: *yār-ı v.-ı Resül* 134a / 7.
vü < Far. ve krş. **u**, **ü**: 133b / 4, 137b / 8.
yaqıl- yakmak: *y-ur* 137a / 6.
yana yine, tekrar: 134a / 7, 138a / 21.
yār < Far. sevgili: *y. bol-* 137b / 13, 138a / 20, *y.-ı vefādār-ı Resül* 134a / 7.
yaru- parlamak: *y-sun* 134a / 11.
yir yer: 137a / 7.
yok yok: 137a / 5, 137a / 5, 137a / 7, 137b / 9, 137b / 9, 137b / 15, 137b / 15, 138a / 23, *y+dın* 137b / 8, *y+nıng* 37b / 15, 137b / 15.
yol yol: *y+ıda* 137b / 10.
yüz miŋ yüz bin: 133b / 1.
zāhir < Ar. açık belli, meydanda: 138a / 24.
zıll < Ar. gölge, koruma, sahip çıkma: *z.-ı hümāyğa* 133b / 5.
zımn < Ar. dolayısıyla: *z+ıda* 133b / 1.

Kısaltmalar

- Ar. : Arapça.
 Far. : Farsça.
 ç. : Çoğul.

krş. : Karşılaştır.
N : Nuruosmaniye Kütüphanesi.
ö.i. : Özel isim.

Kaynaklar

- ALPARGU, M., (1992). "Bir Özbek Hanı Ubeydullah Han", *TK*, sayı 346, Şubat. s. 109.-115.
--- (1995). *Türk Dünyası Tarihi Üzerine Araştırmalar -1, Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Ankara.
ALPASLAN, N., (1968). *Ubeydullah Han (Ubeydi) ve Divanının Edisyon Kritiği*, İstanbul. (İÜEF mezuniyet tezi, Türkiyat Enstitüsü, Tez no: 812).
ARAT R.R., (1975). *Kutadgu Bilig, III İndeks*, (Haz. Kemal Eraslan, Nuri Yüce, Osman Fikri Sertkaya), İstanbul.
---, (1993). "Hakim Ata", *İA*, 5/1 cilt, MEB Yay., İstanbul.
CLAUSON, Sir G. , (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
de COURTEILLE, P. (1870), *Dictionnaire turc-oriental*, Paris.
ECKMANN, J., (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), İÜEF yay., İstanbul.
---, (1996). "Çağatay Dili Örnekleri IV, Ubeydullah Han'ın Eserlerinden Parçalar", *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Yayıma Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya), TDK Yay. Ankara. s. 407.-438.
ERASLAN, K., (1983). "Hikmet Geleneği", (*II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, cilt II, Ankara. s. 153-166) *Yesevîlik Bilgisi* (Hazırlayanlar C. Kurnaz ve Mustafa Tatçı), MEB Yay., Ankara 2000. s. 339-352.
---, (1986). "Çağatay Şiiri", *TD Türk Şiiri Özel Sayısı 11 (Divan Şiiri)*, sayı 415, 416, 417, TDK Yay., Ankara. s. 687.-692.
HOFMAN, H.F., (1969). *Turkish Literature, A Bio-Bibliographical Survey*, Section 111, Part 1, Volume 6, Utrecht. s. 40.-53, 294, 303, 310. Ayrıca Volume: 1-3 ve 4-6.
KAYA, Ö., (1998). "Süleymân Hakîm Ata Bakırğani ve Şiirleri", *TDA* cilt 8, Simurg, İstanbul. s. 73.-209.
---, (2000). *Doğu Türk Yazı Dili Araştırmaları II, Kul 'Ubeydi ve Kul Şerif*, Doçentlik başvuru eseri. Baskıda.
KÖPRÜLÜ, F., (1977). "Çağatay Edebiyatı" *İA*, 3. cilt, MEB Yay. , s. 312.
MÜTERCİM ASİM, (H. 1212). *Tibyân-ı Nâfi' Terceme-i Burhân-ı Kâfi'*.
ŞEMSEDDİN SÂMÎ, (1978). *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yay. , İstanbul.
ŞEYH SÜLEYMÂN EFENDİ, (1298). *Luğat-i Çağatay ve Türkî-i 'Osmânî*, İstanbul.
TEKİN, T., (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, TDK Yay. , Ankara.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE FİLDEN İSİM YAPIM EKLERİ

Dr. Talip Yıldırım*

V данной статье исследованы аффиксы Уйгурского языка, образующие от глаголов имена существительные.

Yeni Uygur Türkçesi Eski Uygur Türkçesinin devamı olarak Karahanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinden geçip günümüzdeki şeklini almıştır. Ali Şîr Nevayî tarafından geliştirilmiş olan Çağatay Türkçesinin ana unsuru Eski Uygur Türkçesidir. Bugünkü Uygur Türkçesi ise, tarihi Çağatay edebî Türkçesine, yaşayan Özbek Türkçesi ile birlikte en yakın olan Türk lehçesidir³. Türkoloji alanında Karahanlı-Özbek-Uygur Türkçesi zincirinin bilimsel adı daima Doğu Türkçesi olarak geçmiştir⁴.

Bir önceki çalışmamızda⁵ isimden isim yapım eklerini ele almıştık. Fiilden isim yapım eklerini ele aldığımız bu çalışmada da İklil Kurban'ın Rusça'dan çevirdiği Emir Necipoviç Necip'in *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* kaynak olarak alınmıştır. Sözlükte geçen fiilden isim yapım eki almış kelimeler belirlenerek, ekler türlerine göre tasnif edilmiştir.

1. -mağ

İstisnasız bütün fiil kök ve gövdelerine getirilen bu ek eskiden⁶ beri Türkçenin fiilden isim yapma eklerinin başında gelir. Yeni Uygur Türkçesinde -mağ, -mek şeklinde kullanılan ekin fonksiyonu fiillerin hareket isimlerini yapmaktır. Fiil kök ve gövdeleri hareketleri karşılayan; fakat tek başlarına kullanılamayan; ancak şahıs, zaman, şekil v.s.'ye bağlanmak suretiyle kullanım sahasına çıkan dil birlikleridir. İşte bu kök ve gövdelerin karşıladıkları mücerret hareketleri hiç bir şeye bağlanmadan ifade etmek için sonlarına -mak,-mek eki getirilmek suretiyle fiil isimleri yapılır, ek mastar ekidir:

acraş-mağ "ayrılmak"; *başlı-mağ* "başlamak"; *éçit-mağ* "mayalamak"; *éçil-mağ* "açılmak" ; *har-mağ* "yorulmak"; *piç-mak* "biçmek"; *tağ-mağ* "takmak"; *çek-mek* "sigara içmek"; *éñiş-mek* "eğilmek, bükülmek"; *éñiş-mek* ; *işli-mek* "işlemek"; *köreñli-mek* "kibirilenmek"; *ögen-mek* "öğrenmek"; *sépil-mek* "serpilmek.

2. -ma

Yeni Uygur Türkçesinde -ma, -me şekillerine rastlanan bu ek -mak, -mek gibi işleklik sahası bütün fiil kök ve gövdelerini içine alan bir ektir. Ekin fonksiyonu iş isimleri ve somut, kalıcı isimler yapar:

axtar-ma "sürülüp dinlendirilen toprak"; *bas-ma* "matbaacılık"; *böl-me* "oda"; *köç-me* "taşınan"; *körset-me* "belirti, işaret"; *süz-me* "peynir"

3. -ğa

* Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

³ E. N. Necip (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklil Kurban), TDK Yay., Ankara, s. 1.

⁴ T. Tekin (1989), "Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Erdem Dergisi*, Ankara, s.141-168.

⁵ T. Yıldırım (2001), "Yeni Uygur Türkçesinde İsimden İsim Yapım Ekleri", *Türkoloji Dergisi*, Ankara, C. XIV, S. 1, s. 255-162.

⁶ A.von Gabain (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara, s. 53.